

Առաջինից պարզույր մէջ առաջին անգամ փորձեցինք անցնել ժամանակակից խելթ-Վառլան վրայ առանց առկա համաձայնութեան Ժամօթութիւնները թողէ թող բերել: Երկուայից եւ ի մասնաւորի Տիգրէրի արեւելք առջնամասին պատմական տեղաբնակեանքները չի բերէ բերդը: Եւ ամենափորձեանք "առաջին պիտի ըլլան" "Փոքր Արիւի" "գաղախարն ամենից մօտը շատուր դռն-էրկըցները" այդ ուսումնասիրութիւնները 1891ին սկսած "Փոքր-Արիւ պատմական տեղագրութիւնը" միջին դարու մէջ " արդիւր թող շարունակուի Եւրոպացիները:

U U S T N U G R U Y U N

ՆԿԱՏՈՂՈՒԹԻՒՆՆԵՐ ԵՂԻՅԷԻ ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ
ՎԵՐՐՔԵՐԵԱԼ

(C-1-2-3-4-5-6-7-8-9-10-11-12-13-14-15-16-17-18-19-20-21-22-23-24-25-26-27-28-29-30-31-32-33-34-35-36-37-38-39-40-41-42-43-44-45-46-47-48-49-50-51-52-53-54-55-56-57-58-59-60-61-62-63-64-65-66-67-68-69-70-71-72-73-74-75-76-77-78-79-80-81-82-83-84-85-86-87-88-89-90-91-92-93-94-95-96-97-98-99-100-101-102-103-104-105-106-107-108-109-110-111-112-113-114-115-116-117-118-119-120-121-122-123-124-125-126-127-128-129-130-131-132-133-134-135-136-137-138-139-140-141-142-143-144-145-146-147-148-149-150-151-152-153-154-155-156-157-158-159-160-161-162-163-164-165-166-167-168-169-170-171-172-173-174-175-176-177-178-179-180-181-182-183-184-185-186-187-188-189-190-191-192-193-194-195-196-197-198-199-200-201-202-203-204-205-206-207-208-209-210-211-212-213-214-215-216-217-218-219-220-221-222-223-224-225-226-227-228-229-230-231-232-233-234-235-236-237-238-239-240-241-242-243-244-245-246-247-248-249-250-251-252-253-254-255-256-257-258-259-260-261-262-263-264-265-266-267-268-269-270-271-272-273-274-275-276-277-278-279-280-281-282-283-284-285-286-287-288-289-290-291-292-293-294-295-296-297-298-299-300-301-302-303-304-305-306-307-308-309-310-311-312-313-314-315-316-317-318-319-320-321-322-323-324-325-326-327-328-329-330-331-332-333-334-335-336-337-338-339-340-341-342-343-344-345-346-347-348-349-350-351-352-353-354-355-356-357-358-359-360-361-362-363-364-365-366-367-368-369-370-371-372-373-374-375-376-377-378-379-380-381-382-383-384-385-386-387-388-389-390-391-392-393-394-395-396-397-398-399-400-401-402-403-404-405-406-407-408-409-410-411-412-413-414-415-416-417-418-419-420-421-422-423-424-425-426-427-428-429-430-431-432-433-434-435-436-437-438-439-440-441-442-443-444-445-446-447-448-449-450-451-452-453-454-455-456-457-458-459-460-461-462-463-464-465-466-467-468-469-470-471-472-473-474-475-476-477-478-479-480-481-482-483-484-485-486-487-488-489-490-491-492-493-494-495-496-497-498-499-500-501-502-503-504-505-506-507-508-509-510-511-512-513-514-515-516-517-518-519-520-521-522-523-524-525-526-527-528-529-530-531-532-533-534-535-536-537-538-539-540-541-542-543-544-545-546-547-548-549-550-551-552-553-554-555-556-557-558-559-560-561-562-563-564-565-566-567-568-569-570-571-572-573-574-575-576-577-578-579-580-581-582-583-584-585-586-587-588-589-590-591-592-593-594-595-596-597-598-599-600-601-602-603-604-605-606-607-608-609-610-611-612-613-614-615-616-617-618-619-620-621-622-623-624-625-626-627-628-629-630-631-632-633-634-635-636-637-638-639-640-641-642-643-644-645-646-647-648-649-650-651-652-653-654-655-656-657-658-659-660-661-662-663-664-665-666-667-668-669-670-671-672-673-674-675-676-677-678-679-680-681-682-683-684-685-686-687-688-689-690-691-692-693-694-695-696-697-698-699-700-701-702-703-704-705-706-707-708-709-710-711-712-713-714-715-716-717-718-719-720-721-722-723-724-725-726-727-728-729-730-731-732-733-734-735-736-737-738-739-740-741-742-743-744-745-746-747-748-749-750-751-752-753-754-755-756-757-758-759-760-761-762-763-764-765-766-767-768-769-770-771-772-773-774-775-776-777-778-779-780-781-782-783-784-785-786-787-788-789-790-791-792-793-794-795-796-797-798-799-800-801-802-803-804-805-806-807-808-809-810-811-812-813-814-815-816-817-818-819-820-821-822-823-824-825-826-827-828-829-830-831-832-833-834-835-836-837-838-839-840-841-842-843-844-845-846-847-848-849-850-851-852-853-854-855-856-857-858-859-860-861-862-863-864-865-866-867-868-869-870-871-872-873-874-875-876-877-878-879-880-881-882-883-884-885-886-887-888-889-890-891-892-893-894-895-896-897-898-899-900-901-902-903-904-905-906-907-908-909-910-911-912-913-914-915-916-917-918-919-920-921-922-923-924-925-926-927-928-929-930-931-932-933-934-935-936-937-938-939-940-941-942-943-944-945-946-947-948-949-950-951-952-953-954-955-956-957-958-959-960-961-962-963-964-965-966-967-968-969-970-971-972-973-974-975-976-977-978-979-980-981-982-983-984-985-986-987-988-989-990-991-992-993-994-995-996-997-998-999-1000-1001-1002-1003-1004-1005-1006-1007-1008-1009-1010-1011-1012-1013-1014-1015-1016-1017-1018-1019-1020-1021-1022-1023-1024-1025-1026-1027-1028-1029-1030-1031-1032-1033-1034-1035-1036-1037-1038-1039-1040

Համաժողովի շաբաթ գերագույն զա-
գարին եղելից, ի նպատակ առնելով նրանց վերա-
բերմունքը դեպ ի ֆակտորը, միշտ կարելի է որով-
հետև զազարը, ինչպէս տեսանք, եղելէին Հայկա-
նակ ընթացքը՝ ներկայացնում է պատմական իրո-
ւոր իրադրութիւնը։ Իրադրութեան եւ իրականութեան
սահմանում։ Սակայն չէ կարելի չնկատել զա-
գարի մասին եւ այն, որ նա կը բնորոշ ազատու-
թիւնն է տալիս երբ առիթն է գտնում թափախու-
իւր որսի մաշիւր քրիստոնէութեան Հայածիշներ
գլխին, եւ մարտիրոսներ ինքնով յայտնում է
զուր, իբրեւ կրօնական, ի խորքում բոլորն ա-
ղօթքներ ու տալիս է նրանց պատմելու եւ յիշե-
լու իւր։ Արդեք յարմարաւոր օրինակներն ու վկայ-
ութիւնները։

Պատմության ռճին կրճական ադի ներննել, որդադորճաճ ձեւ ա կադադոր աւա սադորճադոր իր ժիւր կադադորճերի Տաճար. ժիւր ի, Վորին, Ագա- թանդգաճ, Չեռն, Յոճան Մաճիկանեան եւ աւ- րիշ շաա պաճադիճնր դրան օրիճաճ կարդղ եւ ժա- աւալել. աւաճ արճանկան չէ Ղաճարին եւս իյա- թիւրաթեաճա տանել, աւալաճ դիաճա աշղի Տաճար նաճադի եւ ժի առաւելաճ իճան, որ այդ ընդ- ճանկար թերաճաճան միշ յաճաճ եւ Ղաճարին. նա Ս. Վրդի օրիճանկերի եւ աղթեթերթ դնաճ եւ սրաճիկի կերպղ եւ չէ Տիւաճաճ ճորաճ Տեա պաճա- ճանկան իրաղղ եւ չէ կաճաճադի. շնորճիւ այդ առաւելաճ թեաճ աղիւղաճ եւ ժի պարղ պաճաճիան, շնորադորճիճի աաճաճ Ղաճարի Ք. դրաւադից, չէ եւս աշաճիկի եթ թիւղաճճ նրա միւրաճադաճ աղթեթերթը. կրճական ադին այդպիսի երկրոր-

գլխակա մեղ չի բռնում՝ Նդիէէի մէջ. վերջինիցս ազգութեանը եւ առեւտրաւորութիւնները գաւառ զաւանդում. այն դիւրաւթիւնը ընտելի, որը Ղազարի վերաբերմամբ տեսանք, որովհետեւ այնտեղ ազգութեանը, Ղառաշիի անձնական զգացումները եւս Ա. Գրիգի օրինակներէ հետեւում են իրար հետ անբաժան կերպով եւ պատմական իրողութիւններէ նկարագրութիւնը մէջ այնչափ յստիստի եւ պատահական ապագայի տիրութիւն, որ բաժանել պատմականը ոչ պատմականից՝ այդ առանց մի ուրիշ նոր շարադրութիւն կազմելու անկարելի եւ անհնարում։ Նդիէէի այդպիսի շփոթութիւնը առաջը տեսնելու համար պէտք էր ընդօրինակել իւրաքանչիւր գաւառութիւնից մի քանի էջ, ընդ նմին գտնուող նշաններով նրանց մէջ որոյն եւ պատմական մասը եւ զատել առեւտրաւորութիւններն աւ ազգութեանը. սակայն այս կարելի եւ ուշագիւր ընթերցանութեան միջոցն եւս տեսնել։

Բայց կրճատական աղբյուր, Եղեղենի միակողմանի, կուտակմանակա ուղղությամբ նրա միտն են մեծ թեթևություններ ընկած։ Նա սխառաբանաբար կոչում էր կուտակված թեան մոլեանանդ կողմնակիցներն են նրա կուտակման գործիչներ այն աստիճանի և համոռնում որ գէթ իր կուտակիչներին, ուսեառապահներին, հաւատարմութեան գիտելու են ամբողջութեամբ ներկայացնելու մէջ անգոր է հանգիստանում։ Երկուսից Վարդանի անանեառութիւնը Եղեղենի մէջ թերի են ամբողջութեամբ իշխողը էր։ Եպիսկոպոսական գրաւատարութեան մէջ, Վարդանի ամբողջ գործունէութիւնը, որ հետեւեալից պէտք է լինէր նրա անանեալի գիրքի եւ անարարութեանակա իրաւունքներին, Եղեղեն ներկայացնում է կատարուած եպիսկոպոսներին հրաժանման, որոնց առաջ Վարդան իր կրթարարական գործ էր կատարում։ այսպէս 450 թուին տպուածութիւնը եպիսկոպոսներին պահանջող եղաւ (եղ. 43)։ իսկ Վրուստայի օգնութեան գնալը եպիսկոպոսներին կարգադրեցին (եղ. 56) եւ էլէն հետեւում ենք Եղեղենի, անանեալ՝ ենք որտալ, քաղ, կորովի, մեծ եւ առաջինից Վարդանի միակիցն աղբյուր մի որտալ, որ կառավարիչը կերեն էր եւ սրբ ամբողջութեան բովանդակութեան էր կրճատական եւ եկեղեցական զգացմունքներով։ քաղից այդ զգացմունքները նա չէր գաւանդում ոչ մի ուրիշ ծրարի, ոչ մի քաղաքականութիւն։

Ղազարը եւս միակողմանի կուսակցական պահանջներ է և, նաեւ ճեղքավան անձն է եւ Ղազարի մէջ չհամարձակեմ. սակայն Ղազարի մէջ եպիսկոպոսներին միառաքանելու շահակնդրող թի ինչ չենք տեսնում, եւ այդ պատճառով Վարդան չհաջող եւս հաջողի եւս բաժնովը գործառնելովքեանք. բայտ Ղազարի՝ Վարդան արդարեւ լսել է եպիսկոպոսներին

[illegible]

1 „Zur historischen Topographie von Klein-Asien
im Mittelalter.“

Յ ԱՆԱ Նշանակու մ ենք Ղազարի Բ. դրոշագիրն այն
բոլոր աւելաբանութիւնները, որոնց բացակայութիւնով
պատմութիւնը անընդհատօրէն մի պարզ շարագրութեան
մէջ պէտք է ամփոփուէր: Արարականի ու բացման

խորհուրդներին, սակայն Վաստկին եւս չէ մերժել, եւս Վաստկի ձեռքին հարկաւոր գործիչ է հեղեւրկար ժամանակ: Յոյժանի լինելու պատճառով, միայն չունի երկարել եպիսկոպոսների ազդեցութեան մասին, սակայն առանձին կարիք կայ պարզելու Վաստկի ազդեցութիւնը, որովհետեւ մինչեւ այժմ այդ խնդիրը չէ յարուցուած:

Հայոց երկու կուսակցութիւնների մէջ հիմնական տարբերութիւնն այն էր, որ Վաստկի գեթ 450 թուերին անգուռ եւ փոռ էր համարում Պարսիկներին ապստամբութեամբ պատասխանել, իսկ եկեղեցականները ապստամբութիւնը միակնպաստայարմար միջոցն էին ընտրել վերջ տալու համար իրենց կրօնական զգամանքները: Վարդապետները, որ նրանք ստանում էին Պարսիկներից: Ապստամբելու խորհուրդը շատ վաղ էր ծագել կղերի մտքում: Գեւ. Ապար աշխարհ գնացող ժամանակ հեռացողները անշքի առաջ անելու դիմադրել արքային, ուստի մնացողներին պատուիրում էին չանկապել կնանքի, այլ վճարման վաճաճին: Նախարարները Տիրգունի գնացին «ի ձեռն Բալսեփա. եպիսկոպոսն նազին սահման հաստատեալ», (Եղ. 83.) այդ ուխտի վերջնական ձեւակերպութիւնը այսպէս էր — կնանքով եւ մահով դիմադրել արքային: — անուռ երգմամբ եղին վկայութիւն կնեղք եւ մահու ի նմին կու հաստատան (իսկ ի խորհուրդ նստակին): Առ երեսու ուրացութիւնը եւս մի այլ մտքով չընդունեցին նախարարները, քան եթէ հայրենիք դառնալուց յետոյ ապստամբելու ծածուկ խորհրդով: Եւ այնուհետեւ եպիսկոպոսները, իբրեւ առաջնորդ կուսակցութեան, սինչը շանք չենայեցին այդ ուխտը ի կատար անելու — ապստամբութիւնը անդիմադրելու համար, չնայելով որ Վաստկի մինչեւ վերջն էլ հակառակ էր պնդում: 451 թուի ճակատամարտին նա ոչ միայն շատ նակցեց, այլ եւ իր քրոն խորհրդով բոս նշխշէի, գաշտակից ազդեց ջոզանցին Հայերին. նշխապէս Հայերին նա խորհուրդ էր տալիս հեռացնել շար միտքը, իսկ ճակատամարտի նախընթաց գիշերը իւր կուսակց. լաշականների ձեռքով պատգամ ուղարկեց ուխտապահների մօտ նայն խորհրդով, թէպէտ վերջիններս անուշադիր թաքին: Ահնք դիտմամբ երկար կանգնեցինք ապստամբութեան խնդրի ծագման եւ մշակման մասին, որովհետեւ այդ էր երկու կուսակցութեան մէջ հիմնական տարբերութիւնը: այն անցը, որ պահանջում եւ աշխատում էր որպէս զի ապստամբութեան գրօշակը պարզելի, այն անցը ուխտապահ էր, իսկ դրա հակառակ, ու աշխատում էր խեղդել իւրդանչիւր փորձ այդ նպատակով, նա ուխտագրում էր: Այդպիսի խորհրդութիւնը երկու կուսակցութեան մէջ երբեմն շատ սուր բնութագրութիւն էր ստանում: ով չէր համոզւում ապստամբելու խորհրդին, նա տեղեւորեց կարող էր կեանքից զրկուել, որպիսի օրինակ տեսնում ենք Նշխշի մէջ (Եր. 50): Արգիւնակնապետն մի հարց է ծագում: Վարդան, որ եպիսկոպոսների կուսակցութեան էր պատանդում, այնպիսի մի սուր եւ բնորոշ Տիրգունի որպիսին ապստամբութիւնն էր, ինչպէս վերաբերուէ. քան Հայերնք նա իւր անձնական եւ պաշտօնական մի-

ջոցներով այդ միտքը, թէ աշխատեց բոս կարողանալու չափաւ արդեւել նրա իրականացումը:

Ղազարի համոզւոյն տեսնելով ժամանայ ընթացքում՝ այսինքն նախարարների Տիրգունից դառնալուց յետոյ մինչեւ 451 թուի գարունը, Վարդան ոչ միայն չէ աշխատել ապստամբելու գիտումով, այլ եւ խափանել է ապստամբութիւնը: Եւ արդարեւ իբրեւ ապարպետ, իբրեւ մամուկանս տանուտեր, որ ազակցական կապերի շնորհիւ մեծ ազդեցութիւն ուներ շատնախարարների վրայ (Ղազար ԼԸ. Եր. 208—209, Լ. Եր. 169 ևն.), վերջապէս իբրեւ կուսակց եպիսկոպոսների, Վարդան Տիրգունից անկիլլապէս դառնալուց յետոյ կարող էր ապստամբութիւն հրապարակել մոզերէ եւ իբր պարսկամէլ ճանաչումը մարզպանի, եւ նրա ստորադրեալներէ զէմ: Վաստկին թշնամի նախարարները այդ գործում թեւ ու թէկունք էր լինէին նրան, իսկ մաքրիկ կատարութիւնը մի մերկացած սուր պղծաւ էր հաշուել նրա ձեռքին. սակայն չընայելով այդ բոլոր նպատակը հանդամանքներին ոչ մի պատմիչ՝ նայն իսկ Նշխշէ այդպիսի շարժում չէն վերադառնալով Վարդանին՝ իսկ մասնաւորապէս Ղազար հաղորդում է բացարձակութեան, որ Վարդան բնդհակառակ խափանում էր այդպիսի շարժումները, որ միշտ տեղի էին սեննում եպիսկոպոսների եւ մի խումբ նախարարների առանձին ջանքով: Տիրգունից դառնալուց յետոյ մոզերը եւ նրանց գնացողք անարգում էին Ս. եկեղեցին, աւաբացութեան ծանր անունն եւս Վարդանի վրայ էր, ոսկալը, գրում է Ղազար, Վարդան այդպիսի վիճակը, գրում թիւնք տանում էր — «Հանդերձ իրացն» (172)՝ այդպիսի համբերատարութեան եւ առհասարակ ապստամբելու մտքից հեռու մնալու պատճառը հետեւեալն է: Վաստկի երկու օրդիւրը եւ Աշուշա բղէշը պատմող էին Տիրգունում եւ Վարդան զգուշացում էր թէ «մի դուցէ գօռաւ ինչ արանցն ի թաղապետի դպիկ եւ փառեցին»: Այս գրութիւնը տեսեց 450 թուի աշնան, ձմռան եւ գարնան ընթացքում: սակայն որքան ուշանում էր, գրութիւնը նայնքան վատանում էր, որովհետեւ ապստամբել ոչ միայն կղերն էր պահանջում, մարտին ստի կանգնեցնելով, այլ եւ մի խումբ նախարարները, որոնց զրկել էր կանգնած Վասան Ամատունին: Վերջինս Վաստկի մարզպանութեան միջոցին զրկւել էր հաղապարպետութեան պաշտօնից, եւ ահա «Վասն միտքից առաջին օրինութեան, զոր ունէին առ միմեանս իշխանն Արեւելաց Վաստկի եւ Տերն Ամատունեաց Վասանի», վերջինս «ոչ թայր դուշ եւ գաղաղ զօրոյդարին Հայոց Վարդանայ», այլ կեծելով՝ իբր հոգոս փրկութեան անշուշտը մէկը, ստիկում էր Վարդանին երբեմն ուրիշ նախարարների միջոցով եւ երբեմն անձամբ, որպէս զի բացարձակապէս ապստամբութիւն հրապարակել նա Վասան Ամատունին «ճարք խոհակառութեան, օտտուած էր. նա երկու կերպ էր մտածում. նրա թշնամին, Վաստկը, կամ կը մասնակից ապստամբութեան կամ չի մասնակցի: Եւ Վաստկի համար երկուսն եւս ձեռնադուռ էր. եթէ էր մասնակցէ, փոխարէն նրա օրդիւրը կը տուէին արքայի մօտ. իսկ եթէ չմասնակցէ,

Հայոց նախարարների ձեռքով կը մեռնէ անար-
ժան մահուամբ նա ինքը: Եւ այսպէս Վարդան եր-
կա գեպըրում եւս իւր վեժժը լուծած իր լինելը
Վասակի գէմ: Սակայն Վարդան «ոչ թ քան ինչ
ուրաք հայեր, նա ոչ քիչ չէր լուծ»: Եւ այսպէս
բռնի կերպով սանձհարեց ետամաններին եւ խա-
ղաղութեամբ անցրեց 450 թիւը, որի վերջին ա-
մաններով եկաւ Շաղաթան գաւառի լեռնոտ մա-
սերը իբրեւ ամառանոց:

Վարդան յաճախակի ժողովում էին կղերը
եւ նախարարները եւ խորհրդակցում էին գործերի
մասին, որոնց մէջ ապստամբութիւնը ի Տարիկ միշտ
գործադրանքները եւ Վարդան լուծում վեր-
ջապէս վճռեցին ապստամբել, սակայն Վարդան ա-
ռանց Վասակի խորհուրդէն այդ մասին լուծում գործին
չձեռնարկեց եւ գէտ դանդաղում էր: Իսկ կղերնա-
խարարներին հետեւ առած՝ մասնաւոր հետեւ Վար-
դանի մաս, եւ նրան առնելով իրենց հետ, յա-
կարծեալ թափուեցան մարզպանի օթեւանը եւ
յայտնելով իրենց վճիռը, թոյլ շտաբին ամենեւ-
ին «այլ չարեւ խորհրդոց նորա այս անգի» եւ
ակամային համաձայնեցին նորան: Սակայն
նկատելու արժանին այն է, որ ապստամբութեան
գործը այնպէս կարգուեց, որ նրա մէջ մասնա-
կցութիւն ունեցաւ միայն ամրակը, աստիկը, վեր-
ջինս, իբր «չապակելով առաջացն հրաման», մե-
րանցեց մասա, աւերեց եւ մարերին էլ կոտորեց:
Սակայն պարսպան եւ մարզպան — Վարդան եւ
Վասակ — կատարեցին եպիսկոպոսներին եւ Վա-
սակի թնամաններին պահանջ, բայց մի այնպիսի
եղանակով, որ ընդհանուր բնաւարութիւն չկրեց
գործը: ամենաշատը կարգապահութեան թուշու-
թեան հետեւանք համարեց այդ շարժումը,
որով գրգռուած ամբիւրդ ապստամբութեան առեց իւր
կատարութեան, բայց ոչ մարզպան եւ ոչ պա-
րագետը մասնակցութիւն ցոյց չտուին գործին,
եւ այդ պատճառով նրանց համաձայնութիւնը
դառնեցին մտոց կառավարութեան աշխատ մինչեւ
458 թիւը, երբ կղերը մասնեց թէ «Վասակն եւս
խառն էր եւ ի մահ մուգեցն ի Զարեհաւան», —
ուրիշ խաղով: — Թէ ապստամբութիւնը մասնա-
կցութեամբ Վասակի կատարուեց:

Այս բոլորից երեւում է նախ որ Վարդան
խառնակ է ապստամբութիւնից եւ արգելել է
ապստամբական շարժումները: Եւ երկրորդ՝ որ Վար-
դանի թէ ապստամբութիւնից խառնակելը եւ թէ
արգելելը հանդիսանալը առաջնութեմ էին այն կա-
խումից, որ նա ունէր Վասակից: Եւ արգարեւ ապ-
ստամբութեան հարցում Վարդանի համարաշու-
թեանը Վասակի հետ՝ գէթ այդ չըմբռնում՝ աւելի
խիտաւ է եղել եւ զգալի ախտապահների համար,
քան այդ երեւում է Ղազարից հասած մեր այս
բացատրութիւնը: Եւ ան թէ ինչպէս:

Տիգրանից դառնալով յետոյ, գրում է Եղե-
շէ, մարերի եւ նրանց կանանց անխորհրդութեան
նկատ անտանելի էին, բայց Վարդան անտարբեր
էր զէպ այդ բոլորը: Կարծեա առ ետա չլինէր
աշարքութիւնը, կարծեա ապստամբութեան խոր-
հուրդը նա մտաւայած լինէր: այդ կախածների
պատճառով հարկ եղաւ ախտապահների կողմից

ժողով կազմել եւ ոպարապետին կանչել խորհրդի,
ուր հարցադրութիւն եւ քննութիւն եղաւ: ա
«Հարցին, քննեցին, գրում է Եղեշէ, եւ ի վերայ
հասին մտացն անշարժութեան, որոյ ոչ սակաւ մի
թերացեալ էր ի սիրոյն Բերաւանի», (Եղ. 49.) Բայց
ախտապահների եւ Վարդանի մէջ խորթութիւնը
խիտա զգալի էր: Կարծեա Վարդան բաժանուած
լինէր ախտապահներից, որոնք «ազգիս տարեւալ
ի վերայ նորա, վերստին բնական զոտ յուսարեւոյ-
թիւն», Ահա թէ կապածը որ տարաների Վար-
դանին հակ-ախտապահ էր հաշուել:

Սակայն այդքանով եւս Վարդան զեւ կղերի
ցանկացած ախտապահը չըգործաւ. անցաւ մի առ-
ժամանակ այդ խորհրդից, գրում է գործաւալ
Եղեշէ, եւ մարեր ու նրանց կանայք շատիք ան-
ցրին: Աղերը բորբոքուած, կասկածը մարում եւ
որոտում, առանց իմաց տալու, Վարդանի օթեւ-
անը մասն եւ սկսեցին կշտամբել նրա անտարբեր
վարձուցը: — Գուցէ ձեր խորհրդով են մարդ-
պանը եւ մարզպանը այս բոլորը կատարում, ասու-
ցին նրանք Վարդանին. եթէ այդպէս է, նախ մեր
պարանոցը կորցը, իսկ ինչ կամք եւ համաձայ-
նութիւն չէք տուել նրանց, այն դէպքում հենց
այսօր պէտք է զբէ խնդրուի նրանցից: (Եղ. 49.)
Աղերի այդ խիտ գիծուցելով մարտադրական ձեւ
չէր. այլ ունէր իւր բնական պատճառը: — Վար-
դանի եւ նրա մարզպանից յապաղումը զէպ ի ընդ-
գիմագրութիւնը, ըստ որում ոչ միայն զբէ չէր
խնդրում նրանցից Վարդան, այլ եւ կարծեա նա
խորհուրդ էր նստում մարզպանի եւ մարզպանի հետ
եւ համաձայնութիւն էր տալու այդ բոլոր անտար-
բանքը: Եւ Վարդան ուղղակի շարտադրանք
նրանց այլ իրեն ուղղուած հարցից խառնակից մի
աղովելով, որ շատ բնորոշ էր զէպ ի Վարդան
եղած կապակի նկատմամբ: — Գու- Տեր, օրոտ-
իւր Կանչեցաւ, օչ ինչ պէտք էն ինչ-միտ է
մարդուն: Եթէ խորհուրդ լցնէ ինչ օրոտ մտք,
ւայն քա- ինչին Կա ինչին, այսօր ինչ օրոտ զէպ
ըստ մեզու մարդ: (Եր. 50.)

Ինչով էլ բացատրել կամենանք այս մեկ
երկու ակնարկները Եղեշէից, սակայն մեզ թուում
է, որ մեծ կապ կայ այդ ակնարկների եւ Ղազարի
ընդարձակօրէն պատմաաւարանած հաստատների մէջ,
որոնք վկայում են Վարդանի նախ ապստամբու-
թեան հակառակելուն եւ ապա Վասակին մերձեա
նստուն:

Աւելի ընդարձակ քննութեան գէպքում
յարմար էր լինէր շոյախել քանի մի ինչպիսի
որոնք կապ ունին երկու կատակցութեան մէջ
խորթութիւն զնոց ապստամբութեան խորհրդի
հետ: այդպիսի խնդիրն են՝ օրինակ թէ որ հայա-
եացքով կառակցութիւններից մէկը անհրաժեշտ
էր համարում ապստամբութիւնը, իսկ միւսը հայա-

Ի Գառնից ըստ անգամ միւսում են թէ Վար-
դան յայն եւ հետաւ քանիք զարգից յառնելու եւ ան-
կարգութիւնները մերժեցնելու: Եւ միայն մարդկութեան
էր փոփոգում (Գաղ. ք. 178, լէ. 208, Եղ. 41, 77 եւն):
Այս մարի առաջին մասը, ինչեւ վերաբերում է, վկայում է
արգարեւ, որ Վարդան ապստամբելու մէջ ոչ մի բան
բարեւորութիւն իր ժողովրդի համար չէր տեսել, հակառակ
եպիսկոպոսների սեւեռակ ցանկութեան. (idea fixe.)

բնեիր թշուառութիւն, ինչպէս եւ եղաւ, կամ ապառաժութեան խորհրդի նկատմամբ վարդապետ զորքի տնտիս բռնած սկզբում, Յիզերնում, ապա Հայաստանում մինչեւ 451 թուի ճակատամարտը եւ ճակատամարտի հաղթանակներում: Իսկ այսօր տեղ անպատահ է այդ հարցերի մասին երկարել, ըստ որում պէտք էր միայն ստուգել թէ վարդապետի գործունեութիւնը ծածկուած է Եղեղնի մէջ ինչպէս, որ նրա բռնած դիրքը ապառաժութեան նշանաւոր խնդրի նկատմամբ միգրից ախյայտ կը ծնար, թէ՛ Ղազարը մեզ ՀՀարդարէր պատմական իրողութիւնների բնական հիւստածքը, որը առաջնեղ էր եպիսկոպոսների, վասն Վանաւանի եւ նրա խմբակի, մեզպետի եւ մեզերի եւ վարդապետի ու մասնակի տարբեր պահանջների եւ գործունեութեան շնորհիւ:

Եւ ահա այս անգամ եւս, ինչպէս առաջ, տեսնում ենք, որ Ղազարը աշխատել է հաստատարի մեղ գիտութեան պահանջներին — «բերել պատկառելով ստուգադրութիւն անպարտաւ յայնչիս իմաստաւոր լրջաց. չլաւելուլ քանիցայն» լրջանայն աճմանս բանից. չնուաճեցայնեղ զեղեղան եւ կարճակտուր պատմել բանից անփութութեամբ. այլ զբանս որչափս զգուշութեամբ բերել է յայնչութիւնս,» (Ղազար յառաջարան):

ԳՐ. ՅԵՐ. ԳՈՂԱՍՏԻԱՆ:

ԱՐԳԱՐՈՒ ԶՐԱՅԵԼ ԳՈՂԱՍՏ ԽՈՐԵՆՑԻՈՅ ԳԵՂԱՐՈՒԹՅԱՆ ՄԷՋ

(Զարմանալի է)

Գ.

Մ. Խորենացոյ Պատմութիւնը:

ԳԼ. ԻՋ. Թաթարաւորութիւն Սրբաբոյ եւ Երանկ Բուր-բուրի Հայոց ընդ հարստ հառաւորացոյ եւ գոգիւրդ ընդ զոս Հեթանոսի եւ ոգմանիս գիտարարդ նոր յՅՈՒՄԻՆ:

Թագաւորը Արգար որդի Արշաւոյ է քաներորդ տիկ Ղազարի աղայի Պարսից: Այս Արգարեւ կոչուր աւագ այր՝ վասն առաւել ճնշութեան եւ իմաստութեան, որում յետոյ եւ արեւ. զայս ոչ կարելով ուղղորտել Յունաց եւ Ասորաց, կոչելով Արգարեւս: Ի որոս երկրորդ տիկ Թագաւորութեան հարկին հասնայեցող բաղրոգիմ ամենայն կողմանց Հայոց, քանզի հրամայեալ յԱրգարեսու կայսրէ, որպէս տաք է Ղազար աւետարանին, աշխարհաբի լինել ընդ ամենայն տիկերս: Վասն որոյ եւ Հայոս առաջեղ գործաւ կայր համայնեցող բերելով զպատկերն Արգարեսու կայսրի, կանգնեցող յամենայն մեհեման: Չայսու ժամանակաւ լինի ծնեալ փրկիչն մեր Յիսուս Քրիստոս, որդի Աստուծոյ:

Զայն աւարքը լինի խաղութիւն ք մէջ Արգարեւ եւ Հերոդոսի: Քանզի Հերոդիս հրամայեալ զԱր-

գատկերն հուց է կայսերական պատկերն կանգնել է մեհեման Հայոց, զոր շառաւ յանն Արգարեւ, պատառաւ ք վերայ նորա յուզը Հերոդիս: Առաջ գործը թրակարաց եւ գերմանաւոր ստապատաւ. հինց յերկին Պարսից, հրաման տուեալ ընդ աշխարհն Արգարեւ անցնել, իսկ Արգարեւ ոչ հասնաւ, բեղ-գիմանայ անցել, կէտ ընդ անապատ եւ հրաման կայսր անցանել զորացք է յերկիրն Պարսից: Ընդ որ դառնացեալ Հերոդիս, անհաճ ինչ ոչ կարէր զժառել, պէս պէս ցաւել զժառել ըմբռնելով՝ վասն որոյ է Քրիստոս համարակցեալ, որպէս պատմել Եղեղնայոս. առաջն զԵրոզորդին իւր, որում տուեալ էր զգուտար իւր, որ էր յառաջ կին փերուրի երգը իւրոյ, եւ նորա առեղ զբաղմութիւն զորաց, զայ հասան յաշխարհն Միջագոց, պատահէ Արգարեւ ք զորս նրա զաւառին Իսահանի, եւ մարտեցեալ մուսին, եւ զորքն փախտական լինին:

... վասն ժայրութեան համարակցութեան նորա ք վերայ Քրիստոսի (Եւսեր. Եփ. Պատմ. Ա. 8.)

(Եւսեր մահուն առաջին կնոջն փերուրոյ, Հերոդիս եւ նա զգուտար իւր յամանանութիւն, եւ պաշտամական երեք հարկեր տալոցն: Փերուր մեծեր զայս փութիւն, վասն սիրոյն զոր ունէր նա առ կինն որ արծաթագին Բարկաղալ Հերոդիս, ապր զգուտար իւր որչափ եղբոր իւրոյ, որ սպանաւ ապա ք յաշխարհն Պարսիցայ (Եւսեր. Հրեակ. Պատմ. Ա. ԻԴ. 5.)

Նոյն հետոյն վախճանի եւ Հերոդիս, եւ Հերոդիս քերտա զորդի Հերոդիս, աղապատ զԱրգարեւս նա որդի Արգարեսու կառուցանել յուրքն:

Հայերեն լեզուաւ Արգար անունը մեկնելով՝ է սկզբան անդ շնչուել կ'աղէ թէ այս թագաւորը իրօք Հայ թագաւոր մըն էր: Սակայն այս ալ այն ստուգաբանական երևույթաւթիւններն է, որոնց Մ. Խորենացի շատ սովորեալ է: Բիշ մը ետքը՝ Սանատրուկ անունաւ առթիւ ուրիշ օրինակ մըն ալ պիտի ունենանք:

Մեր առջինն աճեցած բնագրին նայելով՝ Արգարեւ թագաւորութեան երկրորդ տարին ամբողջ Հայաստանը Համայնեցող հարկատու եղած կ'ըլլայ: Այսպիսի բան բանը մի միայն հեղինակին անձնական կարկանդակներն արդիւնքն է: Արգարեւ անոր համար, որ Արգարեսու «հրամայեաց աշխարհաբի առնել ընդ ամենայն

է Պապատուցուց հեռ» որոնց վրայ իր իտուր արեւն նախորդ զինչի մէջ, թրակոցը ու զերմանցը ալ Հերոդիս բառակն մտքի էր կապելն (.. το δὲ δῆξιον στίφος, Ἰερουσαίμ τε καὶ Ἱερουσαίμ, Եւսեր. Պատմութ. Ա. ԼԳ. 9.)

Եւ վերջ «Հայոց Պատմութեան» աւտերն թագաւորութեան մէջ դիւան կու տայ (Երգ. աղագր. էջ 253) թէ Եղեղնայն Հերոդիս մահուն աղային պատման մը չի տար, այլ բաղրոգիմ տարբեր պատման մը էր: Չէ տեսնել (Եւսեր. որ Մ. Խորենացի յառաջ էր բերել Եւսերիսին) որ այս խորհրդաւթիւնը կ'աւելցուէր: «Հերոդիս, Հնութիւն», ԺԻ. Զ. 3. եւ «Հրեակ. Պատմութ.» Ա. ԼԳ. 3, յառաջ բերած հաստատելն վրայ:

Եւ խորոգիմ անձանոսն նախորդ մը Թերեւս բնաւ զին աղաւաղուած է:

«Ηρόδωτος τὴν θυγατέρα τοῦ πρὸς Πάρθον ὑποτρον ἀναγερόμεν συνῆλθεν ἀδελφίδι».

Եւ Պարթերն մէջ, Արգար (հայ) էր նշանակել խաւ — համառ. gens Claudia անունը:

Ն Երբ յօդուածն այս Գ. մասում է նկատի ենք աւելցնել Ղազարի 1873 թուի հրատարակութիւն եւ օք թէ 1892 թուին, որը մեր ձեռին ունեւոր առաջին երեք մասի համար միայն:

Ե Ղազար, Բ. 1.